



FATABUREN

Nordiska museets och Skansens årsbok



FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1961

*Tradition och nutid. Grenljusstöpnig i Bollnässtugan julen 1960.
Elin Karlsson, som i snart trettio år stöpt ljus på Skansen,
lär ut konsten till Stockholms Lucia, Ingrid Engström.
Foto Stockholms-Tidningen, Sven Braf.*

Redaktion:

GÖSTA BERG • SAM OWEN JANSSON

MARSHALL LAGERQUIST

Redaktör: Marshall Lagerquist

*Omslagsbilden återger ett utsnitt ur en oljemålning
från 1600-talets slut av Bernardus van Schendel
visande stjärngossar på besök i ett borgerligt holländskt hem.
Se Albert Eskeröds uppsats Stjärngossar i denna årsbok.*

Tryckt hos Tryckeri Aktiebolaget Thule, Stockholm 1961

ADELSHOVETS HERALDIK

av Sigurd Wallin

Man ser sig om i traditionens ståndssamhälle och förvånas ej över det ymniga bruket av ett igenkänningsmedel sådant som heraldiken. Sigillet vapenbild var laddad med identifieringskraft långt framom en namnteckning. Och vid ägarens död gjordes stampen obrukbar för att utesluta missbruk och kunde, som man nyligen sett i Västerås domkyrkas Sturegrav, i bitar strös över sin gravlagde herre. Vapnet kan vittna om släktsammanhang, om privilegierad samhällsställning och om personliga hedersbevisningar. Heraldiken bjuder på en fantasimättad formvärld och en färgsättning som kan kallas barnboksglad. Den har smak av exotisk saga. Den heraldiska världstanken att varje vapen skall vara olik talar för sig självt. Och så får man ej bortse från den djupt mänskliga fåfängans andel i heraldikens livsvärde som en festlig näring åt tillfredsställelsen att stå på ett högre trappsteg än vanbördingarnas gråa jättemassa.

Gustav Vasa, nydanaren vid vårt tidevarvs början, byggde på en lång traditions grund när han gav sigillet vapenbild vitsord före namnet, som han gjorde i sitt svar på Birger Nilssons (Grip till Vinäs) krav att enligt Västerås recess återfå donationen av archidiakonaten vid Strängnäs domkyrka. Kungen fränkände honom den rätten "all thenn stund her Boo Joensson, som först haffver funderat same erchediakonedöme förer ett griphuffvudt och her Niels Boosson, som och så sedan samme erchedieknedöme funderede, förer dag och natt, kan man ther aff märckie, att same her Niels Bosson icke haffver varidt her Boo Joenssons son".

Vapnet är släktsammanhangets tecken och blir därigenom en kraft av grundläggande art med vittförgrenade verkningar i samhället. Det sluter ihop de enskilda individerna åskådligt till en varaktig enhet. Slakten ger ökad effektivitet åt den ekonomistabiliserande godsbildningen och hävdandet av samhällsställningens kontinuitet. *Stamträdet* blev dessa förhållandens synliga bild. Dess hedersplats var därmed given. Ättevapnet stod vid roten som stamfaderns märke, upprepades uppåt utefter stammen för varje släktled och hängde på varje gren och kvist lika många gånger som släktmedlemmar kommit till världen. Stammens höjd och kronans vidd blevo mätare på släktens kraft och ingiftenas brokiga heraldik på dess förbindelser inom ståndet. Allt efter som tiden gick och adelsståndet drog självbevarelsens gräns strämare omkring sig växte de svenska stamträden samman liksom till en naturligt formad lund. Inför den allt tätare grenflätningen av släktförbindelser är det lätt att förstå vilket välbehövligt och omtyckt, dekorativt åskådligt hjälpmedel stamträdet måste ha blivit inom ståndet. Det var ej blott ögonfägnad. Dess teckenspråk bar på växtmöjligheter i äktenskaps- och godspolitisk för den orienterade betraktaren, framför allt om han omhänderhade en huvudmans familjeansvar. Stamträd i teckning, i genealogiska skrifter och i målning som lös tavla eller monumental väggdekoration blev därför en ingrediens av vikt i ett adelshus.

Jämbördigt äktenskap som adlig skyldighet har ställt adelsbröllopet i societetslivets centrum och givit liv åt en blommande bröllops heraldik, vars grundelement är kontrahenternas alliansvapen. Dess självklara utformning är helt enkelt att de båda vapnen ställas bredvid varandra med det manliga först, dvs. heraldiskt till höger, och under gemensam krona. Eller de kunna förenas ännu närmre som hälfterna inom en kluven sköld. Redan i all utrustning för ceremonierna och festen kunde denna nya heraldiska komposition få en mycket framträdande användning, på brudstolen och pellen, på brölloppokalerna, på desserttallrikarnas konditorskonst och kanske t. o. m. i bröllopspoesiens snillelekar. Brudsängen var vapensmyckad och när morgonen därpå brudens morgongåva kungjorts av brudgummen och bevitnats av bröllopgästerna genom att gemensamt hålla om

stången på ett spjut, kunde detta "glaven", när det som en signal kastades ut genom brudstugans fönster, vara smyckat med vapenfärgerna i form av påknutna band.

När brudgummen sedermera hemförde sin brud, lyste packvagnarna i följet av stora klädkistor, kanske röda, såsom bruket var i Danmark, med den nya alliansens vapenpar upprepat på varje pjäs. Kistorna voro på sin tid grundstommen i ett nytt hems möbeluppsättning och de innehöllo den viktiga anpart av bosättningen, som bruden medförde som hemgift. På allt detta, där ägarremärkning kunde ifrågakomma, var det vapnen som ägnade sig naturligast härför, och det är fullt motiverat att betrakta som bröllops- och hemgiftstillbehör framför allt den textila utstyrsel som gjort vapenparet till huvudmotiv i en ymnigt påkostad broderad eller vävd dekor. Himmelssängarna ha århundraden igenom varit boningsrummens ojämförligt dyrbaraste pjäs med alliansvapnen med initialer och årtal inom en framhävande krans mitt på ryggstycket eller täcket. Broderier i rött silke eller ock knyplade spetsar med samma motiv göra lakan och örngott till dekorativa konststycken och minnen från själva bosättningstillfället.

Om nu en viktig del av det bohag som bibehållits till vår tid kan hänföras till bröllopstillfællets nyuppsättning, så har den heraldiska märkningen dock fortsatt äktenskapet ut i en sådan utsträckning och mångfald att det vore lättare att förteckna det som icke fått någon del däri. Adelshovets storhushåll har under alla tider krävt stora uppsättningar och en fortlöpande förnyelse, som givit sysselsättning åt en stab av egna hantverkare och betytt beställningar till in- och utland. Linneskåpens damastförråd har burit ättevapen i tusental som upprepningssmönster på dukar och servetter. Skänkrummens alla skåp ha varit fyllda med bordsilver, tennserviser, glasuppsättningar, ostindiskt porslin och svensk fajans med vapenmärkning i mångfaldig form. Kunde man åter sammanföra en enda hel uppsättning av sådant som en gång funnits på var och varannan adelsgård, så hade man den bästa bild av vad som varit svensk husgerådsheraldik. Och ändå är det ett och annat som ej kunnat rädda sig över till vår tid: doftande gorån med sparrar eller oxenstiernor i formens prägel eller ledigt komponerade vapensköldar av glass, frusna i bleckformar.

Herrgårdshemmet har rymt fler betydande element, t. ex. bibliotek och bösskammare. Genealogisk litteratur och allehanda vapenböcker har alltid varit en omhuldad grupp i herrgårdsbiblioteket, som ju också förmedlade kunskaper såsom ett umgängeskretsarnas lånebibliotek. Vapenexlibris på varje band och ägarevapnet graverat på ett beslag på varje kvalitetsbössa är lika naturligt som att det stod på spelmarkerna av pärlemor och jetonger präglade i medaljstil.

Möblering och inredning i herrgårdar och slott vittna värtaligt om uppskattningen av ägarevapnet som central symbol. Se bara på Per Brahe d. y:s och Christina Catharina Stenbocks alliansvapen på en gjuten järnhäll för sättugnarna i grevskapets många stenhus, det Wrangelska vapnet på Skoklosters barockspisar i träskulptur, den Soopska gruppen av tre sköldar i stuckrelief, som satt över spisen i Mälsåkers stora festsal, eller baron Liljencrantz sköld i läcker polykromi på mariebergskakelugnen i hans utsökta Sturehov. Man kan erinra om Oxenstiernavapnet på Tidös märkliga serie av intarsiadörrar, om konstfullt smidda dörrlås med punsade adelsvapen eller om det Braheska grevevapnets ryttare på Bogesunds vindflöjlar från 1650. Därmed har man kommit över på herrehovens ytterarkitektur, där portens vapenkrön är så allmän regel att all exemplifiering kan synas överflödig. Men det vore helt missvisande att påstå att heraldiska motiv inverkat på själva arkitekturuppbyggnaden på svenska adelsgoods, där varje stilperiods ledande arkitekter svarat för möjligast mönstergilla modeformer i planlösningar och fasadbehandling. Det har krävts kombinationen av romantiskt 1800-tal och släktbetonad originalitet för att alstra undantag, och en sådan kombination har givit upphov till åtminstone ett dylikt exempel på ett konsekvent gjort herrgårdshus efter heraldiskt mönster, som godsmagnaten greve Carl Otto Posse 1860 byggde på sitt Stävlö i Kalmar län. Possevapnets trappmursfigurer ha här projicerats i plan och fasad och i ett otal av småkuber till en kuriositet i monumentala mått. Blott undantagsvis låter heraldiken behandla sig så. Sådana undantag ges dock även från tidigare perioder och därpå är det skånska Krapperup ett exempel. Där äro hela tegelfasader fullsatta med stora infällda sjuuddiga stjärnor i



Kista med blomstermålningar på grön botten och drivna beslag, målade i guld. Den kan förflyttas med hjälp av utifrån osynliga trätrissor. Sannolikt en s.k. brudkista, gjord 1706 till bröllopet mellan kaptenen Johan Christian Sodenstierna (vapnet heraldiskt t.h.) och Maria von Braun. Nord. mus.

Coffre avec fleurs peintes sur fond vert et ferrures martelées, peintes en or. Peut se déplacer à l'aide de roulettes de bois invisibles de l'extérieur. Vraisemblablement coffre, dit de "mariée", exécuté en 1706, à l'occasion du mariage entre le capitaine Sodenstierna (armoiries héraldiquement à dr.) et Maria von Braun.



Konigl. Majest.
Allt Sveriges Riksdag och General-
Landtmått och Landtborgeringen öfver
allt ridders och borgerskapet i Biskops-
Celler, Skerfve til Högstämman i Stockholm
Samlad till ett allmoges församling
den 17 Mars 1722



Begravningsfana för generalmajoren och landshövdingen, friherre Fromhold Fägersköld, död 1707. Guld- och silverbroderier på vit botten. Från Nicolaikyrkan i Örebro. St. H. M.

Drapeau funéraire pour le général de brigade et gouverneur de province, baron Fägersköld, décédé en 1707. Broderies d'or et d'argent sur soie blanche. De l'église Nicolai, à Örebro.

Huvudbaner för generallöjtnanten och landshövdingen, friherre Lorentz Clerck, död 1720. Från Höreda kyrka i Småland. St. H. M.

Bannière principale pour le général de division et gouverneur de province, baron Clerck, décédé en 1720. De l'église de Höreda, en Småland.

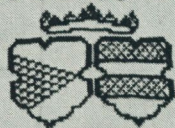


Servett av linnedamast med den Lewenhauptska hjärtsköldens tre lejonhuvuden, senare översydda med släkten Stuarts tre stjärnor. Tillhör en serie som anskaffats i samband med Christina Catharina Lewenhaupts giftermål 1713 med friherre Otto Wilhelm Staël von Holstein, omgift 1716 med Elisabeth Stuart. Nord. mus.

Serviette de lin damassé avec les trois têtes de lion du coeur de Pécu de la famille Lewenhaupt, ultérieurement surchargées des trois étoiles de la famille Stuart. Appartient à une série acquise à l'occasion du mariage de la comtesse Lewenhaupt, en 1713, avec le baron de Staël, remarié en 1716 avec la baronne Stuart.



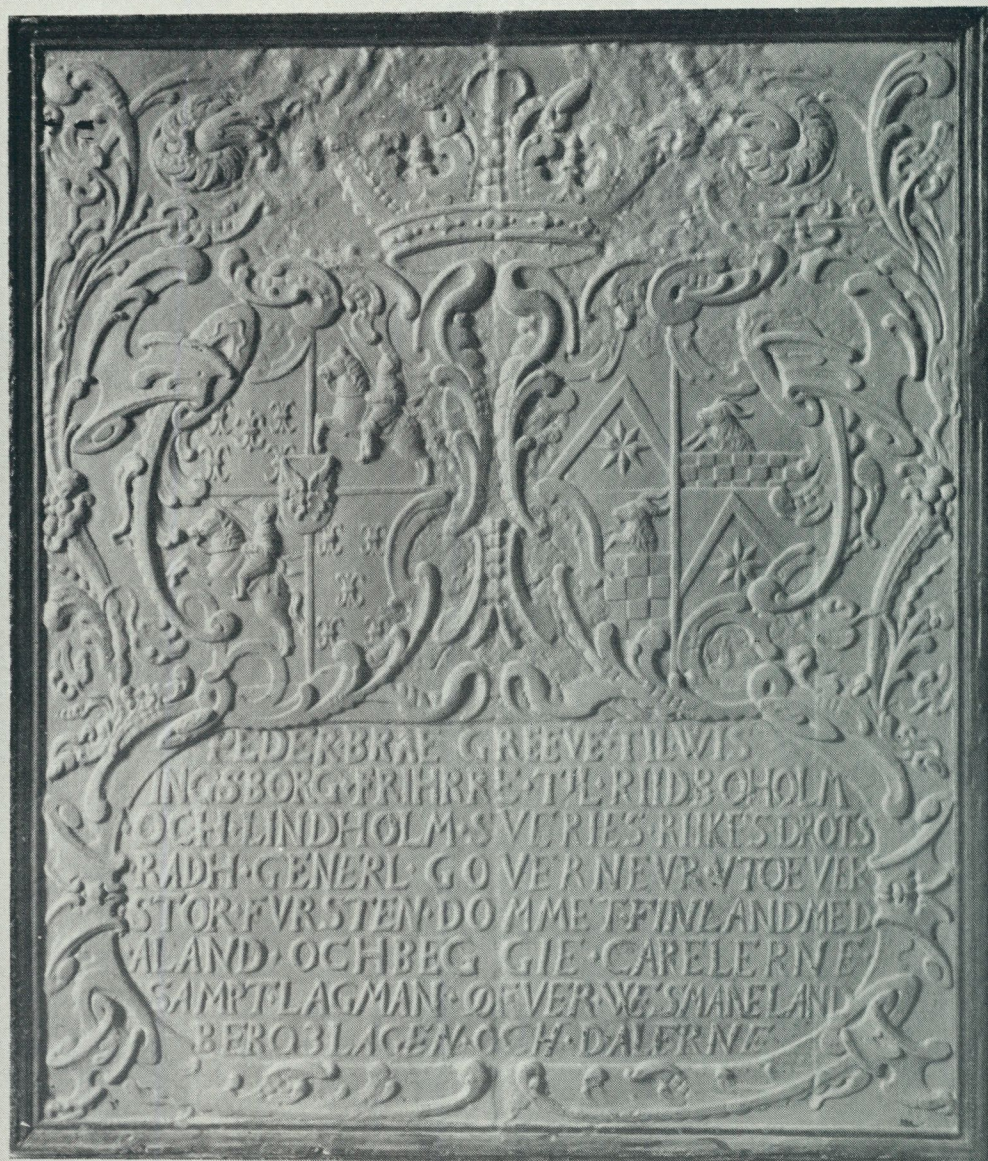
ABK B



1653

Detalj av ett örngott, daterat 1653, av vitt linne med broderi i svart och silver. Initialer och vapen stå för riksrådet och riksmarskalken, friherre Axel Banér, död 1642, och hans tredje hustru, friherrinnan Karin Bielke, död 1694. Nord. mus.

Détail d'une taie d'oreiller, datée de 1653, en toile de lin blanche avec broderies en noir et argent. Les initiales et les armes sont celles du conseiller du royaume et grand-maréchal du royaume, baron Banér, mort en 1642, et de sa troisième épouse, baronne Bielke, morte en 1694.





Vindflöjel av järn från Bogesund i Uppland, daterad 1650. De i varandra inflätade initialerna *PBGW* betyder Per Brahe Greve Till Wisingsborg. Ryttaren med den fällda lansen är densamma som i det grevliga Braheska vapnet (jfr bilden på motstående sida). Nord. mus.

Girouette en fer, de Bogesund, en Uppland, datée 1650. Les initiales enlacées *PBGW* signifient Per Brahe Greve Till Wisingsborg (Per Brahe Comte de Wisingsborg). Le cavalier à la lance abaissée est identique à celui des armes des comtes Brahe (cf. illustration page ci-contre). Nord. mus.

Sättugnsbäll av gjutjärn från Västana nära Gränna, 1600-talets andra fjärdedel. Alliansvapen för greve Per Brahe d. y. (1602—1680) och hans första hustru friherrinnan Christina Catharina Stenbock (1608—1650), gifta 1628.

Plaque de cheminée en fonte, de Västana, en Småland, 1628—1650. Armes du Comte Per Brahe le Jeune (1602—1680) et de sa première épouse, Baronne Christina Catharina Stenbock (1608—1650), mariés en 1628.

sandsten, vilka anses stamma från en Gyllenstiernaperiod omkring år 1700. Ett gårdens vådräd kan också ha möjlighet att bli heraldisk symbol, åtminstone i samband med *armes parlantes*. Vid Ekebladarnas Stola på Kållandsö låg det snubblande nära att förbinda en ärevördig ek på gårdstomten med ättens vapenbild och namn. Två bröder Ekeblad på frihetstiden stöttade under det fallfärdiga ätteträdet med en sten, som numera står ensam kvar med sin rimmade historik som mynnar ut i ekens tack till sina hjälpare:

*Jag skall frambära Ekeblad
til tacksambhet och offer,
på Stobla lefve alltid glad
båd' Clas och Clas Christoffer.*

Men trädgårdskonsten har också kunnat bjuda på ännu andra möjligheter, som åtminstone på 1800-talet utnyttjats till att upp mot fönstren visa hela vapenkompositioner blommande på rot. Och sedan flaggstångsmodet slagit igenom har man jämte nationens färger även kunnat hissa ättens.

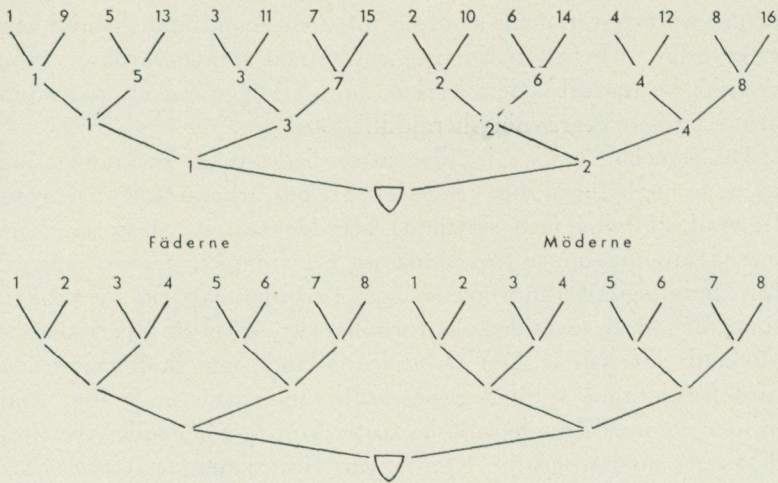
Framför mycket annat, ja kanske allra främst har ekipage- och livréutrustningen spelat roll i det förnäma framträdandet. Vapenfärgerna och vapnet självt ha här dominerat i full utsträckning. På vagnsdörren har vapnet med variation kunnat karakterisera ägaren, alltifrån stor form med vapentält, sköldhållare och ordenskedjor till enbart en förnämt antydande crest med pretention på detaljsäker kalenderkunskap. Hästen, herrestallets främsta klenod, bar också sin herres vapen inbränt på länden, en sed som i vårt land är belagd allt ifrån Sten Stures märke på S: t Görans stridshäst i Stockholms storkyrka och fram till de kronans nummerhästar, som till äventyrs ännu tjäna i dagens mekaniserade försvar.

Stamträdet har ett komplement i *anträdet*. Ytligt sett kunna de förefalla likartade, men de äro dock varandras motsatser. Ty anträdet växer nedåt. Det består av idel äktenskapspar, allianser som vid sin tillkomst voro alldeles oberoende av varandra men som i nästa generation parvis gävo upphov till en ny allians osv. ända ned till den senaste ättlingen. Från honom stiga sålunda

två grenar, en på fädernet och en på mödernet. Med varje föregående generation upprepas denna tvådelning regelbundet. Hela detta persongalleri är ättlingens anfäder och anmödrar, hela hans härstamning. I första ledet uppåt äro anorna två, fader och moder, i nästa fyra osv. När man bygger upp ett ärfdigt adelsstånd med giftermålen enbart inom ståndet, betyder varje heladlig generation i anträdet en större rasrenhet, en ökad "blåblodighet". I ståndsprivilegiernas tid var detta betydelsefullt och man drog en särskild gräns vid de uppnådda sexton anorna, det fjärde jämna släktledet uppåt med idel välborna förfäder. På 1600-talet kunde det gamla frälset i stor utsträckning visa upp ett sådant anträd, vilket medförde bestämda förmåner och möjligheter förutom den allmänna hedern. Detta är i korthet anträddets innebörd och det torde vara fullt tillräckligt för att förklara att anträdet fick anseende i jämbredd med stamträdet och att det i praktiken ägnades motsvarande ans och intresse. Dit hör att uppräknandet av anorna skedde efter bestämda regler, vilka emellertid kunde följa skiftande system, de allmännaste åskådliggjorda på vidstående skisser. Man kunde börja nedifrån med fadern som nr 1 och modern som nr 2 och låta samma siffra löpa hela vägen uppåt på vederbörandes fädernelinje. I nästa led tillkom farmodern, nr 3, och mormodern, nr 4, osv. Det översta ledet fick på så sätt en hoppande nummerserie som dock byggde på konsekvent ordning. Ett annat vanligt system var att numrera släktledet i följd, fädernet för sig och mödernet för sig.

Att antavlorna voro synnerligen omhuldade är således icke förvånande. De förekommo ej sällan i ett mycket vårdat och konstskickligt arbete och dessutom återges anserierna flitigt i allehanda här redan omtalade heraldiska sammanhang.

I det protestantiska ståndssamhällets Sverige rådde alltjämt ett nära samband mellan godsmagnaten och sockenkyrkan. Denna fick ej sällan rent av en karaktär av gårdskyrka och godsherrens omvårdnad om henne vedergälldes ofta genom patronatsrätt. Heraldiken följde med, och varje gåva vittnade med donatorsvapen om sin förnäma härkomst. Det gäller kyrkoskrud av alla slag, inredningsföremål och kyrkobyggnaden själv. Och i allra högsta grad gäller det sockenherrskapets eget sista vilorum, vare



Två av de allmännaste systemen för uppräknandet av anorna.

sig detta fått formen av murad grav under gravsten och epitafium eller framträder som en egen byggnad, ett gravkor. Ty sedan heraldiken omgivit adelsmannen under hela hans hovhållnings levnadslopp samlade den sig till en intensiv uppvisning kring hans jordafärd och vilostad. Det för svensk adelssed specifikt rikt utbildade bruket av bärbara begravningsvapen som tillhör i liktåget hade fått sin renässansform under 1500-talets senare hälft och sedan vuxit ut till allt pompösare dimensioner. Ett huvudbaner, burer som en fana på sin stång — i begynnelsen målat på en liten träplatta, efter hand utbildat till ett skulpturverk med hjälmar och yvigt akantuslöv — föregick varje svensk adelsmans kista i processionen, han må ha varit en stor fältherre eller ett nyfött gossebarn. Så snart ätteledningen gjorde det möjligt lät man huvudbaneret föregås av de sexton anornas vapen vart och ett på sin stång eller senare samlade i ett fäderne- och ett moderneanträd. Man kunde utöka sorgeståten med en motsvarig serie av svarta fanor med målade vapen. Och slutligen tillade man för högadeln vita broderade baner med friherre- och grevevapnen. I kyrkan, respektive gravkoret bildade denna processionsrekvisita tillsammans med all monumentens och interiörens heraldiska myc-

kenhet en ättestorhetens symfoni inför en beundrande samtid och eftervärld. Och fastän tiden ej ens skonar minnesvårdar, vittna svenska herrgårdsbygders kyrkor ännu rikligen om ett par stora århundradens begravningsheraldik.

Det som här är på tal gäller en speciell sed, en enskild yttring av en samhällsform, som genomlevt ett par århundraden av privilegierad ställning med skiftande betydelse i vår historia. Formerna äro ingalunda försvunna ur vår tid men de äro mer än förr underlagda förändringens lagar. I samma mån som heraldiken fungerat som en levande konstform har den också följt periodernas växlande konststilar. Det är ett förhållande som skall framträda med förklarande tydlighet, när man sammanför en fyllig följd av den nyare tidens heraldiska alster från det levande livet hos dess egen samhällsgrupp. Konststilens formskapande styrka visar sitt grepp också över det innehållselement som går under benämningen heraldiska lagar. Det icke minst intressanta inför en historisk exposé av den tillämpade heraldiken är vad man kan uppfatta av verklighetens växelspel mellan stela principer och självmedveten modeform. Bravurfylld barock kan brusa hän med en förädlad finlemmad förebild från renässansen. Levande form kan helt och hållet vissna ned under en period, då man inskränker sig till att endast fordra strikt formell riktighet, och livet flyr ofelbart och definitivt om man på något sätt ger näring åt föreställningen att utformningen kan fixeras i en mönsterbild. Regelskriftens torka upplöser heraldikens förbund med konsten. Heraldik kräver sin egen art av disciplin men som konst följer den livets rytm.

Denna uppsats publicerades separat 1960 med anledning av V. Internationella kongressen för genealogi och heraldik i Stockholm den 21—28 augusti 1960 och i anslutning till den i Nordiska museet samtidigt anordnade utställningen Släkten och vapnet (se härom s. 000).

Cet article a été publié à part en 1960 à l'occasion du V^e Congrès International des Sciences Généalogiques et Héraldiques du 21 au 28 août 1960 à Stockholm au sujet de l'exposition "Les Ancêtres et les Armoiries de Famille" au Musée Nordique.